

KLEBELSBERG KUNO ÉS A TRIANON UTÁNI MAGYAR FELSŐOKTATÁS-POLITIKA

A pályáját a 19–20. század fordulóján kezdő Klebelsberg Kuno fokozatosan emelkedve jutott mind magasabb pozícióba a hivatali ranglétrán, s a magyar politika egyre ismertebb személyiségévé vált. Az egyetem elvégzése után, 1898-ban „fogalmazó segédként” került a legfontosabb magyar kormányzati szervhez, a Miniszterelnökségre, ahol aztán – mindvégig az Elnöki Osztályon, hat miniszterelnököt szolgálva – fogalmazóként, segédtitkárként, titkárként, 1907-től pedig miniszteri tanácsosként folytatta munkáját. Elsősorban a nemzetiségi és a nemzetpolitikai kérdések tartoztak a feladatkörébe, ám emellett a közigazgatás számos területét, működésének szinte minden csínját-bínját megismerte. Így a későbbiekben államtitkárként és tárcavezetőként is otthonosan mozgott munkakörében, munkatársai nem tudták – de nem is akarták – csapdába csalni.

Az 1910-től 1913 végéig közigazgatási bíróként dolgozó Klebelsberg valószínűleg csak 1913-ban kezdett el az egyetempolitikával foglalkozni. Ennek hátterében elsősorban Julián Egyesületbéli tisztsége állt. Ennek a szervezetnek 1904 és 1914 között ügyvezető igazgatója volt. A bosnyák–magyar, tágabban a Balkán és Magyarország közötti kapcsolatok erősítése érdekében ugyanis Klebelsberg azt javasolta, hogy az 1912-ben alapított – de csak 1914-ben megnyílt – debreceni tudományegyetem bölcsész kara mindenekelőtt a Balkánnal, a török filológiával és történelemmel, a bizantinológiával és a szlavisztikával kapcsolatos oktatást és kutatást folytasson. Nem sokkal ezután már hivatalosan is véleményt nyilváníthatott az egyetemi ügyekről, hiszen 1914. január elejétől 1917 márciusáig – Jankovich Béla miniszter oldalán – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adminisztratív (mai szóval: közigazgatási) államtitkára volt. Elsősorban a debrecenivel együtt létrehozott pozsonyi tudományegyetem kiépítésében és fejlesztésében vállalt aktív szerepet, ami tökéletesen megfelelt új alkotásokat előnyben részesítő habitusának. Jankovich Bélával ekkor vetették föl a Műegyetemen egy közgazdasági szakosztály létrehozásának a tervét is (ami végül az I. világháború után jött létre).

Klebelsberg decentralizációs céljai már ekkor is megnyilvánultak. Egy feltehetően 1917-ben született – azóta elveszett hagyatékában őrzött – tanulmánya alapján a három vidéki egyetem erősítését rendkívül fontosnak vélte. Kolozsvárnak, Debrecennek

és Pozsonynak – földrajzi elhelyezkedésüknek és térségbeli kulturális jelentőségüknek megfelelő – kultúrközpont szerepet szánt.¹

Ehhez persze hozzájárult, hogy 1917 februárjában a Magyar Történelmi Társulat elnöke lett, s maradt a haláláig. E minőségében mondott első közgyűlési megnyitó-beszédében, 1917. április 26-án, a történeti kutatások tervszerűbbé tétele érdekében kijelentette: „A debreceni egyetemnek a török hódoltság és a protestantizmus, a kolozsvári egyetemnek az erdélyi fejedelemség történetével, a pozsonyinak pedig a XVII. és XVIII. század latin nyelvű magyarországi irodalmával és művészetével kellene behatóbban foglalkoznia s ennek az iránynak külön tanszékek szervezésében is kifejezésre kellene jutni.” Új pozíciójából adódóan tehát részben módosította a debreceni egyetemmel kapcsolatos, négy évvel azelőtti terveit.²

Amikor mindez elhangzott, Klebelsberg – a kormány 1917. június 15-i lemondása miatt mindössze tíz héten át – Tisza István miniszterelnök politikai államtitkára, 1917. április 5-étől Kolozsvár kormánypárti országgyűlési képviselője, egyben az Országos Rokkantügyi Hivatal ügyvezető alelnöke (1915 és 1918 között) volt. Így egyszerre látott el közigazgatási, politikai és szakmai-tudományszervezési feladatokat – egy rövid, 1918–1919-es kitérő kivételével immár az élete végéig.³ 1917. április 1-jei kolozsvári képviselőjelölti programbeszédében – számos egyetemi tanár és Lukács Adolf rektor jelenlétében – egyetempolitikai kérdésekre is kitért. Megígérte, hogy a következő évi költségvetésben ortopédiai klinikát, illetve gyermekgyógyászati tanszéket állítanak föl az univerzitáson, ami részben meg is valósult (az ortopédiának végül csak professzora, önálló klinikája nem lett). Megállapította: „Kolozsvár városát a múlt nagy hagyományai, erős magyar érzése, az iskolák, főleg az egyetem előkészítő kultúrmunkája egyenesen kijelöli arra, hogy városi politikánk figyelme elsősorban ráessék.”⁴

¹ UJVÁRY Gábor: „Egy európai formátumú államférfi”. *Klebelsberg Kuno (1875–1932)*. Pécs–Budapest, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, 2014. 23–28. (a továbbiakban: UJVÁRY, 2014.) – HUSZTI József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Budapest, MTA, 1942. 53–54, 177–178, 181–184, 201–203. Huszti elsősorban Klebelsbergnek a II. világháború után eltűnt hagyatéka alapján írta munkáját, így számos értékes adalékkal szolgál napjainkban is.

² *KLEBELSBERG Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*. Budapest, Athenaeum, 1927. 10–11. (a továbbiakban: KLEBELSBERG, 1927.)

³ UJVÁRY, 2014. 38–50. – Uő.: „A Magyar Történelmi Társulat reneszánszának és legnagyobb virágzásának korszaka”. *Klebelsberg Kuno*. In: *Hét társulati elnök*. Szerk. Szilágyi Adrienn. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2018. 115–144.

⁴ Klebelsberg gróf programbeszéde. *Budapesti Hírlap*, 1917. április 3. 5. – A két vállalás teljesítéséről: *Magyarország tiszti cím- és névtára XXXVII. évf. 1918*. Szerk. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1918. 375–376.

A tudományszervezés és az ehhez szervesen kapcsolódó elitképzés is az államtitkársága idején vált igazán fontossá számára. A felsőoktatási intézmények stratégiai fontosságát hamar felismerte, ezért 1922-től mindenféle támadásokkal, karcsúsítási törekvésekkel szemben megvédte őket. Ugyancsak az 1920-as évekbeli tetteit előlegezte az első, állami alapítású külföldi magyar kutatóműhely, az 1916-ban alapított és 1917 elejétől másfél esztendőn át működő Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet. Ennek ötletgazdája és ügyvezető alelnöke volt, és mintájára 1920-tól sorra hozta létre az egyetemekkel is szoros kapcsolatban álló – a legtehetségesebbek számára többnyire posztgraduális képzést nyújtó – külföldi magyar intézeteket. Magyar Történelmi Társulati elnökségében létesítette a Bécsi Magyar Történeti Intézetet, majd már miniszterként ennek párját, a római (1923), ezután pedig a Collegium Hungaricumokat (Bécs és Berlin: 1924; Róma: 1927), Párizsban pedig egy utóbbiakhoz hasonló magyar otthont (1927).⁵

Klebensberg 1918 előtt megfogalmazott terveinek valóra váltását a Nagy Háború hiúsította meg. A felsőoktatási struktúra komolyabb változtatására és bővítésére amúgy sem adódott lehetőség, hiszen 1914-től a hallgatók száma jelentősen csökkent. Majd csak 1917/18 második félévében, amikor a hadbavonultaknak nyáron három hónapos pótszemesztert hirdettek, növekedett ugrásszerűen. A hallgatónők létszáma viszont számottevően emelkedett a háború idején.⁶

A Monarchia fölbomlása, Magyarország szétesése és az őszirózsás forradalom, illetve a Tanácsköztársaság idején Klebensberg a korábbinál sokkal passzívabban viselkedett. A dualizmus idején ellenzékiként politizáló Bethlen Istvánnal már 1918 novemberének végén kereste a kapcsolatot, hogy a balra tolódó kormányzattal szemben ütőképes ellenzéki szövetséget alkossanak. Ennek érdekében 1919. január 5-én pártközi értekezleten igyekeztek az erőiket tömöríteni, ami azonban meghiúsult. A két korábbi politikai ellenfél mégis egymásra talált, s e kapcsolat az 1920-as évek politikai vonalvezetésének előzménye lett.

A Tanácsköztársaság kikiáltása után Bethlen a bécsi Antibolsevista Comité vezetőjeként fogta össze a nagyrészt arisztokratákból álló politikai csoportosulásokat, Klebensberg viszont – a vörösöktől joggal tartva – Magyarországon bujkált. A kommun leverése után Klebensberg Sopron nemzetgyűlési képviselője lett, Bethlennel csak 1921 végén találkoztak ismét az útjaik. A Tanácsköztársaságra adott radikálisan jobboldali reakciók ugyanis mindkettejük politikai ízlését sértették. Mivel

⁵ UJVÁRY Gábor: *Kulturális hidfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika fejlődésében.* I–II. köt. Budapest, Ráció, 2013. (a továbbiakban: UJVÁRY, 2013.) és 2017.

⁶ *A magyar tudománypolitika alapvetése.* Szerk. MAGYARY Zoltán. Budapest, Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, 1927. 35–41. (a továbbiakban: MAGYARY, 1927.)

a bármelyik oldalról megfigyelhető szélsőségekkel következetesen szemben álltak, csak a magyar politikai élet viszonylagos konszolidációja után vállaltak aktívabb szerepet. Bethlen 1921 áprilisában lett miniszterelnök, Klebelsberg pedig ez év decemberétől belügy-, majd 1922 júniusától vallás- és közoktatásügyi miniszter. Utóbbi pozícióját a Bethlen-kormány 1931. augusztus 24-i lemondásáig megőrizte, így a tárcavezetők közül ő állt a leghosszabb ideig a kormányfő mellett. Kettejük együttműködése példás, a magyar kultúrpolitika szempontjából felettébb gyümölcsöző volt. Eredményeként már az 1930-as években sokan Bethlen–Klebelsberg korszaknak nevezték az előző évtizedet, s 1926-tól Klebelsberg minisztériuma az állami költségvetésből a legmagasabb arányú támogatást kapta – 1927-től már több mint 10%-ot.⁷

Mindezt a pártatlan külföldi megfigyelők is értékelték. A korszak egyik legnevesebb tudománypolitikusa, az orientalistaként is nemzetközi hírű Carl Heinrich Becker porosz kultuszminiszter 1926-os, egyhetes magyarországi látogatásáról írott 27 oldalas beszámolójában – amelyet a porosz és a birodalmi miniszterek többségének, a kancellárnak és a német politikai élet legjelesebb képviselőinek is elküldött – elismeréssel írt Klebelsberg törekvéseiről. Szavainak súlyát növelte, hogy a pártonkívüli, liberális gondolkodású és a szociáldemokratákkal is kiválóan együttműködő Beckert korának legkiválóbb felsőoktatás-szakértői között tartották számon.

Becker a Trianon utáni magyar fejlődés, a politikai és a gazdasági konszolidáció eredményeit méltatta, annak alapját a kultúrpolitika prioritásában fedezte föl. „Az összbenyomás, amelyet a kormányzatról és annak belpolitikájáról nyerünk – hangsúlyozta – mindenestre azt mutatja, hogy sok okossággal és megfontoltan tesznek meg mindent a trianoni békeszerződés szörnyű hatásainak [...] a leküzdésére, így Magyarország újjászületésének az alapjait rakják le. Mindez elsősorban egy nagyon alaposan végiggondolt és rendszerszerűen építkező kultúrpolitika alapján történik.” Bár Horthy kezdetben titkos katonai szervezetekkel készült a „végső harcra” a trianoni békediktátum ellen, „[...] később tudatosan csatlakozott Klebelsberg sokkal ésszerűbb és alkotó politikájához. Klebelsberg ugyanis a kulturális erősödést kerülő úton kívánja elérni – akár a szoros értelemben vett katonai érdekek megsértésével –, amikor például egy óriási budapesti laktanyát egyetemi kollégiummá épített át⁸ [...] vagy amikor arra ösztönzi a Kormányzót, hogy az állami költségvetésben megüresedett századosi és őrnagyi tiszt állásokat professzori státuszokká alakítsa át, mivel gondoskodni kell néhány derék fiatal tudósról, akiket ő [pontosabban a magyar állam] képeztetett ki külföldön. De a kulturális szempontokat amúgy is kiemelten

⁷ UJVÁRY GÁBOR: Bethlen István és Klebelsberg Kuno kapcsolata. In: *Gróf Bethlen István és kora*. Budapest, Osiris, 2014. 121–136. – MAGYARY, 1927. 13–14.

⁸ Itt minden bizonnyal a Budaörsi úton 1922-ben alapított Horthy Miklós Kollégiumra utalt Becker.

kezelik, és hihetetlenül magas összegeket fordítanak tudományos képzésre a költségvetésben.”⁹

1922 kora nyarán, Klebelsberg miniszterségének kezdetekor mindez még elképzelhetetlen volt. Új tárcavezetőként nemcsak a magyar állam reménytelennek tűnő gazdasági helyzetével, de további súlyos gondokkal is szembesülnie kellett. A felsőoktatás területén mindenekelőtt azzal, hogy a debreceni egyetem éppen csak megkezdte működését, ugyanakkor az 1919-ben – szinte teljes tanári gárdájukkal és hallgatóságukkal – Magyarországra menekült egyetemek helyzete még meglehetősen bizonytalan volt. Bár már az 1921: XXV. tc. döntött a kolozsvári és a pozsonyi tudományegyetem ideiglenes, szegedi és pécsi elhelyezkedéséről, még jó néhány évbe került, míg ezek az intézmények – nem utolsó sorban éppen Klebelsberg intézkedéseinek köszönhetően – megszilárdulhattak, elfoglalhatták a városon belül őket megillető helyet. Mint ismeretes, Szegeden 1921, Pécsen 1923 őszén kezdődött meg az oktatás.¹⁰

Az 1920-as évek legelején ugyan Klebelsberg is kételkedett a négy tudományegyetem fenntartásának ésszerűségében, miniszterként azonban már határozottan kiállt emellett, s osztotta elődjének, Vass Józsefnek az 1921: XXV. tc. általános indokolásában megfogalmazott gondolatait. Eszerint: „Nincsen magyar ember, akinek szívében ne égne a vágy, ne élne a remény országunk régi határainak visszaállítására és nemzetünk egyesítésére. [...] Minthogy azonban ez idő szerint ezért a szent célért eredményesen csak békés eszközökkel, a kultúra fegyverével küzdhetünk, minden eszközt meg kell ragadnunk arra, hogy ellenséges szomszédaink feletti kultúrfölényünket továbbra is fenntartsuk [...]. Ezt a célt elsősorban a magyar tudományosság fejlesztése és a tudományos munkásság gócpontjainak, a magyar tudományegyetemeknek fenntartása szolgálja. Mert tudományos és tanintézetaink között nincsen egy sem, melynek szellemi kihatása az elszakított országrészek lakosaira nézve mélyrehatóbb és kiterjedtebb volna, mint egyetemeinké.

⁹ Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (a továbbiakban: GStA PK), VI HA, NI. Carl Heinrich Becker, 1808. (Aufzeichnungen über eine amtliche Reise nach Ungarn [1926 Mai–Juni]). Szövegét közli: UJVÁRY Gábor: Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról. In: *Lymbus. Magyarságtudományi közlemények*. Főszerk. Uő. Budapest, Ballasi Bálint Intézet–Magyar Országos Levéltár–Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság–Országos Széchényi Könyvtár, 2006. 279–305.

¹⁰ A klebelsbergi felsőoktatás-politika legalaposabb összegzése, amely mostani munkámhoz is sok segítséget nyújtott: LADÁNYI Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája*, Budapest, Argumentum, 2000. A két egyetem áttelepítéséről: 28–33. Mivel Ladányi kötete szinte minden fontos problémára kitér, a továbbiakban csak az általam legfontosabbnak ítélt csomópontokat emelem ki Klebelsberg felsőoktatás-politikájából.

Nemcsak hazafias kötelességünk tehát, hogy hontalanná vált egyetemeinket elpusztulni ne engedjük, hanem országunk területi integritásának és a magyar nemzet jövőjének biztosítása is megköveteli, hogy tudományegyetemeinknek, mint a magyar tudományosság és a magyar nemzeti kultúra leghatalmasabb oszlopainak, számát ne csökkentjük. [...] Menekült egyetemeinknek megtartása és ezekkel kapcsolatban új vidéki életerős kulturális központok megteremtése olyan fontos életbevágó kulturális kérdés, amelynek elbírálása nem történhetik tisztán pénzügyi tekintetektől.”¹¹

A kolozsvári és pozsonyi tudományegyetemek mellett a nagy múltú selmecbányai bányászati és erdészeti akadémia már 1918 végén, 1919 elején Magyarországra, Sopronba települt – 1920 és 1922 közötti soproni képviselőként Klebelsberg is sokat tett helyzetének javításáért. Az eperjesi evangélikus jogakadémia 1919 márciusában Miskolcra, a máramarosszigeti református jogakadémia 1921 júliusában Hódmezővásárhelyre tette át székhelyét. Utóbbi 1924 nyaráig, a miskolci 1949-ig működött. Az egyházi jogakadémiáktól ugyan már 1921-ben megvonták az állami támogatást, s Klebelsberg – majd utóda, Hóman Bálint is – többször hangoztatta, hogy elvi okokból sem kívánja fönntartani ezeket az intézményeket, az egyházak és az érintett városok (Miskolc mellett Eger és Kecskemét) támogatásával mégis tovább működhetek.

Az utódállamok területén maradt magyar felsőoktatási intézmények már 1919–1920 folyamán megszűntek: két gazdasági (Kassa és Kolozsvár) és két jogakadémiának (Kassa és Nagyvárad), valamint a Fiumei Kiviteli Akadémiának is ez lett a sorsa.¹² A csekély létszámmal működő hittudományi főiskolák egy része viszont az új államkeretek között is tovább funkcionálhattak.

Klebelsberg már miniszteri beköszöntő beszédében – sokat idézett mondata mellett, miszerint „nekünk dolgozni kell, és ne feledjük, hogy a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá” – is utalt az egyetemfejlesztés szükségességére. „Különös gondot kell majd fordítanunk három intézményre és ügyágra – jelentette ki 1922. június 19-én, a kultuszminisztérium tisztviselőinek. – Az egyik az orvosképzés. [...] A második nagy feladat a műszaki képzés, a harmadik a közgazdasági műveltség emelése. Mindezt a klinikák,

¹¹ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100025.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D47> (letöltve: 2018. július 10.)

¹² *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények a kezdetektől 1945/1948-ig.* Szerk. MOLNÁR László–ZSIDI Vilmos. Budapest, Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2006. 51–52, 59, 60–61, 75, 79–81, 86. – A hódmezővásárhelyi intézményről: PRESZTÓCZKI Zoltán: Hódmezővásárhely első főiskolája. A Máramarosszigeti Református Jogakadémia utolsó éve. In: *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2016.* Szerk. Uő. Hódmezővásárhely, Szeremlei Társaság, 2016. 163–196.

a műegyetem és a közgazdasági egyetem különös gondoskodásom tárgyát fogják képezni.”¹³ Másfél évvel később, államtitkári kinevezésének tizedik évfordulóján pedig ugyancsak tárcájának munkatársai előtt hangoztatta: „[...] fenn kell tartani a magyar tudományos munka folytonosságát, mert e nélkül derék néptanítói karunkra az a sivár szerep várna, hogy idegen művelődés behozatali cikkeit a magyar nép között széthordja. Minden egyetemi tanár ma egy honvéd, és kedves Lajosom,¹⁴ pl. a debreceni klinikák elgondolásával és kivitelével több szolgálatot tettél a magyar propaganda ügyének is, mint a célzatosan megírt propagandafüzetek tízezrei, melyeknek többnyire úgysem hisznek. Ez a telep a külföldiek elragadtatással kifejezett véleménye szerint ritkítja párját az egész világon. Ezt látva, a külföld is beismeri, hogy azt a nemzetet, mely ilyet alkotott, kímélni kell, eltaposni nem szabad. Biztatást kaptam a pénzügyminiszter úrtól, hogy dacára a külföldi kölcsön¹⁵ fölvétele következtében szükségessé vált fokozott takarékoságnak, a klinikai és technikai felszerelések szünetelni nem fognak.”¹⁶ A két világháború idején a magyar egészségügy helyzetének rohamos javulása, a mérnöki szakmák és a közgazdászok presztízsének emelkedése nagyrészt ezeknek a felsőoktatás-politikai intézkedéseknek volt köszönhető.

Klebensberg miniszterségének első szakaszában, a nyomasztó anyagi gondok, az ország katasztrofális gazdasági helyzete ellenére is komoly – elsősorban a menekült egyetemek elhelyezésében, a vidéki univerzitások klinikáinak kiépítésében megnyilvánuló – egyetemfejlesztési beruházások valósultak meg. Ezek révén és a sokszor hangoztatott „kultúrfölény”-gondolat szellemében a korábbi területéhez képest egyharmadára zsugorodott, lakosságának mintegy háromötödét, magyar anyanyelvű népességének egyharmadát elveszítő Magyarország lényegében megőrizte, sőt, meghaladta az 1918 előtti felsőoktatási kapacitását. Ez mindenképpen rendkívüli eredményként könyvelhetjük el.

Egy további súlyos örökség, az egész korszak szellemiségét mérgező – a népi-urbánus konfliktusok elmélyüléséhez is nagyban hozzájáruló – numerus clausus törvény (1920: XXV. tc.) is nagyban nehezítette Klebensberg munkáját. Az akkoriban és napjainkban is kissé túlértékelt, rövid szövegű intézkedés a „tudományegyetemekre,

¹³ KLEBELSBERG, 1927. 604–605.

¹⁴ A három vidéki egyetem orvoskarának kiépítésében és fejlesztésében kulcsszerepet játszó Tóth Lajos (1856–1926) államtitkárt szólította meg Klebensberg, aki Tóth ravatalánál mondott emlékezésében kijelentette: „A magyar közegészségügynek és orvospépzésnek nagy szerencséje volt, hogy intézése jóformán a kiegyezéstől a mai napig két olyan férfiú kezébe volt letéve, mint Markusovszky [Lajos] és Tóth Lajos.” (KLEBELSBERG, 1927. 286.)

¹⁵ A szigorú feltételekhez kötött Népszövetségi kölcsönre utalt.

¹⁶ 1924. január 12-i beszéde: KLEBELSBERG, 1927. 621.

a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról” rendelkezett. Meghozatala szükségszerű volt. 1918 után ugyanis az egyetemi és a főiskolai hallgatók létszáma meghaladta a háromszor akkora államterületre szabott, világháború előttit. Így a felvételi lehetőségek korlátozása – elsősorban a tömeges értelmiségi munkanélküliség és az ebből adódó társadalmi feszültségek elkerülése érdekében – elkerülhetetlennek mutatkozott. Utóbbi veszélye azért is vált akuttá, mivel a szülőföldjükről a trianoni Magyarországra repatriáltak – családtagokkal együtt mintegy 400 000 fő – többsége közalkalmazott és köztisztviselő, ezen belül is viszonylag nagy számban értelmiségi volt, így attól lehetett tartani, hogy a felsőfokú végzettséget kívánó szakmák telítődnek. Ráadásul a már említett menekült intézmények csaknem teljes tanári kara és hallgatósága is a „csonkaországba” szorult. A numerus clausus ésszerűségét mi sem bizonyította jobban, mint hogy a vidéki tudományegyetemek még az 1920-as végén is elhelyezési gondokkal küszködtek, ami különösen az eszköz- és helyigényes természettudományi és a műszaki képzést érintette negatívan.

A megalapozott rendelkezést az 1920. nyári, majd a szeptemberi nemzetgyűlési viták során azonban Magyarországnak és az utódállamokban élő magyar anyanyelvűeknek is súlyos károkat okozó irányba terelték, amikor a lakosság – azon belül is különösen a keresztény értelmiség – Tanácsköztársaság utáni, virulens antiszemitizmusát meglovagolva zsidóellenes élt adtak neki. Bár ez érzelmileg magyarázható volt – hiszen a Tanácsköztársaság vezetői többségének zsidó származása rendkívüli indulatokat gerjesztett –, mégis elfogadhatatlanná tette, hogy a kommün alatt történetekért a zsidóságot kollektíve büntette. Mint a hasonló állásfoglalások többsége, erkölcsileg és politikailag, valamint az állampolgári jogegyenlőség szempontjából ez is indokolatlan és védhetetlen volt. Még akkor is, ha a numerus clausus az izraelita vallásúakat nem zárta ki a felsőoktatásból (tehát sokak interpretációjától eltérően semmiképpen sem volt jogfosztó), „csak” a lakosságon belülinek megfelelő szintre kívánta csökkenteni hallgatói számarányukat (ami Klebelsberg minisztersége idején mindvégig magasabb maradt a 6%-ban rögzítetttnél). Ez a cél azonban éles ellentétben állt a zsidóság magyar társadalmi fejlődésben addig betöltött szerepével, a közép- és a felsőfokú képzést a többi felekezethöz sokkal inkább preferáló, magasabbra értékelő hozzáállásával. A keresztényeket kívánta – korábbi helyzetükhöz képest – előnyben részesíteni, de mint minden, a társadalmi folyamatokba mesterségesen beavatkozó döntés, nem ér(het)te el a célját. Éppen ellenkezőleg: olyan sebeket ejtett, melyek máig sem gyógyultak be, ezért a törvény gyakran manapság is indulatokkal teli vitákra ad szomorú alkalmat.

A szakfőiskolákra egyébként nem kiterjedő numerus clausus törvényben ugyan szó sem esett a zsidókról, mindenki tudta azonban, hogy a 3. §. kitétele elsősorban

ellenük irányul: „[...] arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctized részét.”¹⁷ Mindezt – ha valaki az 1920. szeptemberi nemzetgyűlési viták után kételkedett volna benne – még inkább egyértelművé tette a törvényt kiegészítő 1920. évi 123.033. számú VKM rendelet, amely az izraelitákat külön nemzetiségként, számarányukat pedig 6%-ban határozta meg.¹⁸ Mivel az izraeliták az 1910-es években már az egyetemi és főiskolai hallgatóság mintegy egyharmadát tették ki, a numerus clausus végrehajtási utasításával világossá vált, hogy a jogszabályt leginkább az ő kárukra hozták. Emellett a numerus clausus a nőket és másokat is hátrányosan érintett, mivel általánosságban korlátozta az egyetemre és főiskolára felvehető hallgatók számát. Mindezzel együtt is csak néhány ezer fiatal jövőjét befolyásolta, hiszen az egyetemi és főiskolai hallgatók száma az 1920-as évek közepétől 15 000 fő körül mozgott, azaz körülbelül a huszada volt a jelenleginek. Ezen kívül – szemben a későbbi, az állampolgári jogegyenlőséget immár alapjaiban sértő zsidótörvényekkel – kizárólag az egyetemre készülő izraelita korosztályt érintette, az ő számuk pedig viszonylag alacsony volt. Semmilyen más területen nem szabályozták a nemzetiségnek minősített zsidók elhelyezkedését, így a gazdasági életben és az értelmiségi szakmákban betöltött szerepük változatlanul igen erős maradt.

A numerus clausus elsősorban egyébként sem a társadalom többségénél lényegesen jobb anyagi lehetőségekkel rendelkező zsidóságnak, hanem Magyarországnak ártott. Az indulatos nemzetközi támadásokon kívül négy további okból is: 1. a tehetősebb zsidó fiatalok külföldön tanultak tovább, így hazájukba visszatérve jóval szélesebb látókörrrel, alaposabb nyelvtudással rendelkeztek, mint keresztény társaik – ennek következtében pedig sokkal kedvezőbben helyezkedhettek el a szabad értelmiségi pályákon. (Az állami tisztviselői helyeket szinte kizárólag a „keresztény-nemzeti” középosztály tagjai töltötték be.) 2. Ezek a hallgatók néhány éven át nem Magyarországon költötték a pénzüket, ami komoly bevételektől fosztotta meg a magyar államot. 3. Közülük végül sokan – gyakran éppen a legtehetségesebbek – külföldön maradtak, és ott értek el komoly sikereket a tudományos és a művészeti életben. 4. Az utódállamokban élő magyar értelmiségi fiatalságot éppen a magyar numerus claususra hivatkozva igyekeztek háttérbe szorítani. Mindez a magyar nemzetpolitika szempontjából is tragikus következményekkel járt, mivel az 1920 körüli

¹⁷ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000025.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (letöltve: 2018. június 10.)

¹⁸ *Magyarországi rendeletek tára. Ötvennegyedik folyam*, Belügyminisztérium, Budapest, 1920, 1455–1460.

tömeges elvándorlás mellett ez volt a másik oka annak, hogy a határokon túli magyarság értelmiségének aránya még napjainkban is jelentősen alulreprezentált az ottani, államalkotó nemzetekhez képest.

Mindennek alapján nem értek egyet azokkal, akik az egyébként komoly társadalmi és politikai támogatást élvező numerus clausus törvényt a holokauszt első állomásának tekintik. Számomra ez a felfogás ahistorikus és elfogadhatatlan. A numerus clausust követelőknek ugyanis eszük ágában sem volt a zsidóságot fizikailag megsemmisíteni: kizárólag az egyetemeken történő háttérbe szorításukért, korábbi felülreprezentáltságuk megszüntetéséért küzdöttek. Kétségtelen, hogy ez távol állt a demokráciákban szokásos törvény előtti egyenlőség eszméjétől – amely a faji vagy vallási alapon történő megkülönböztetést teljes joggal tiltja –, de legalább ilyen messze a zsidók kiirtásának követelésétől is. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a jórészt a Tanácsköztársaság következtében kialakult antiszemita közhangulat hozzájárult a zsidótörvények későbbi elfogadásához.

Ez még akkor is igaz, ha a húszas években az antiszemita többsége – hogy Gömbös Gyula 1932-es, híres miniszterelnöki programbeszédét idézzem – „revideálta” az álláspontját, helyesen észlelve, hogy nem a zsidókérdés az egyetlen vagy a fő oka Magyarország nehéz helyzetének. Ezt azok is elég hamar belátták, akik kultuszkönyveikkel hozzájárultak az ellenforradalmi rendszer ideológiai alapvetéséhez (Szabó Dezső *Elsodort falujára*, Szekfü Gyula *Három nemzedékére*, Tormay Cécile *Bujdosó könyvére*, Kosztolányi Dezső publicisztikájára, Bangha Béla vagy Prohászka Ottokár írásaira és beszédeire gondolok).

A numerus clausus 1920. szeptember 21-i elfogadása is meglehetősen sajátos körülmények között történt. Teleki Pál miniszterelnök és Bethlen István be se mentek a parlamentbe, Klebelsberg – akárcsak a kiskazda-párti honatyák – a szavazás előtt távozott az ülésteremből, ahol egyébként a képviselők kevesebb, mint egyharmada, a tizenhárom miniszterből pedig mindössze három tartózkodott. Végül a 64 jelenlévőből 57-en voksoltak a törvény mellett.¹⁹

A már jelzett okokból azonban Bethlen és Klebelsberg is szükségesnek tartotta a zárt szám – amit az azóta Magyarországon folyamatosan fennálló numerus clausus

¹⁹ A kérdéskörrel részletesebben ld. az adatgazdag, ám tendenciózus, forrásait a koncepciójához válogató és igazító monográfiát: KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág, 2012. (a továbbiakban: KOVÁCS M., 2012.) – Nála sokkal árnyaltabban közelít a témához: GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*, Budapest, Osiris, 2001. 117–123, illetve LADÁNYI, 2000. 76–89. – Jelen kötet több tanulmánya is új szempontok alapján dolgozza föl a témát, Batalka Krisztina, Debreceni Péter, Gali Máté, Haraszti György, Hollósi Gábor, Joó András, Orosz László és Veszprémy László tollából.

eredetileg jelent – bevezetését a felsőoktatásba. Úgy vélték, csak így lehet korlátozni a már 1918 őszétől rendkívüli mértékben megnövekedett hallgatói létszámot. Ugyanakkor ellenezték az 1920-as jogszabály antiszemita élet, és későbbi cselekedeteikkel bizonyították, hogy következetes konzervativizmusukkal és nemzeti liberalizmusukkal nem fér össze a zsidóellenesség. Bethlenhez hasonlóan Klebelsberg is számos beszédében és írásában utalt erre. Például 1930 februárjában a Pesti Izraelita Hitközség székházában az *Egyenlőség* című folyóirat fennállásának 50 éves jubileuma alkalmából rendezett hitközségi díszülésen kijelentette: „Közismert dolog, hogy én a numerus claususról szóló törvényjavaslatot nem szavaztam meg. (Percekig zúgó éljenzés, a jelenlévők felállanak és sokáig ünneplik a minisztert.) Közismert dolog, hogy a szavazásnál kimentem a folyosóra és ott a következőket mondtam: Nagy baj lesz még ebből!”²⁰ Nyilvánvaló, hogy maga a gesztus, az ünnepélyen való megjelenés már önmagában is valamiféle állásfoglalás volt. (Hasonlók miatt vádolták Klebelsbergert – és Bethlent is – gyakran zsidóbarátsággal.) Ezért Klebelsberg szavai nem pusztán a nyilvánosságnak szóltak, hanem az egész zsidóságot kívánták megnyugtani. Az egyéni érzelmeit sokkal inkább kifejező magánleveleiből vett idézetekkel is bizonyíthatjuk, hogy mit is gondolt a numerus claususról. Az ekkoriban barátjává vált porosz kultuszminiszternek, Carl Heinrich Beckernek például 1926 elején azt írta: amikor a magyar kormány nevében, Genfben kellett védenie a numerus clausus rendelkezéseit, igen kellemetlen helyzetbe került, mivel képviselőként meg sem szavazta azt, ráadásul a törvény fogalmazását sem tekinti sikerültnek.²¹

A Népszövetség hivatkozott genfi tanácsülésére 1925. december 10-én került sor. Klebelsberg hangoztatta, hogy a numerus clausus „[...] átmeneti rendszabály, amely a trianoni békeszerződésből folyó helyzetünkből következik, s amely megváltoztatható, mihelyt társadalmi és gazdasági életünk régi stabilitását visszakapja.” Mondandóját pedig így összegezte: „A numerus clausus átmeneti intézkedés, amely nincs érvényben a szakiskolákon [itt a szakfőiskolákról van szó]. Amikor még élénk emléken élt a proletárdiktatúra, amikor Magyarországot feldarabolták, az országot menekültek árasztották el és a megélhetés válságba jutott, a magyar középosztály még bizonytalan helyzetben van és a lelkekben túl nagy a feszültség, úgyhogy a törvény eltörlése könnyen szakadást idézhetne elő a zsidó és a keresztény társadalom között. Mi azonban éppen ezt kívánjuk elkerülni.” Felszólalásának hatására a tanács – „abban a várakozásban, hogy a törvényt a közeljövőben módosítani fogja” – elfogadta

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), K 428, Hírkiadás, 1930. február 3.

²¹ GStA PK VI. HA, NI C.H. Becker, 5754, Klebelsberg Kuno levele Carl Heinrich Beckernek, 1926. január 9.

a magyar kormány nyilatkozatát.²² Hogy Klebelsberg szavai nem csak üres szólamként hangzottak el, tanúsítja, hogy 1926-tól az utasítására enyhítettek az egyetemeken – az egyébként addig se mereven betartott – zsidókvótákon, majd 1928-ban sor került a törvény módosítására is.

Egyébként már 1924 januárjában is hangsúlyozta: „Nem csinálok titkot abból, hogy én a numerus clausust elvileg nem helyeslem. Mert egy nemzetnek csak az állhat érdekében, hogy minél több kiművelt tagja legyen. Mi azonban egészen sajátos helyzetbe kerültünk. Elvesztettük az ország kétharmad részét, ahonnan az intelligencia visszaözönlött erre a maradék Magyarországra, úgy hogy ma kétségtelenül kelleténél nagyobb számban vannak az intelligenciának olyan tagjai, akiket a maguk szakmájában foglalkoztatni nem vagyunk képesek.”²³ 1928-ban pedig, a Rómában kiállító magyar művészek és az amszterdami olimpia magyar sikerei kapcsán fejtette ki: „A magyar tudásnak a magyar technikának és közgazdasági kultúrának is ilyen diadalokra van szüksége és akkor *nem lesz szükség numerus claususra sem, mert nem az eszkimók számát kell csökkenteni, hanem a fókák számát kell szaporítani.* De ez a fókatenyésztés elsősorban nem állami feladat, hiszen a nagy angol közgazdászok alig követeltek mást az államtól, mint hogy lehetőleg keveset avatkozzék bele a gazdasági életbe és lehetőleg ne zavarja annak folyását.” (Kiemelés az eredetiben.)²⁴

Ugyanakkor Klebelsberg, akárcsak Bethlen, nem szerette volna, ha az izraelita egyetemi és főiskolai hallgatók száma ismét a világháború előtti szintre – ami az összlakosságon belüli arányuk több mint ötszöröse volt – emelkedett volna. A zsidóság érdekében sem tartotta ezt kívánatosnak, hiszen újbóli térnyerésük az 1920 utáni antiszemita hangulatot erősítette volna. Ráadásul Klebelsbergnek meg kellett küzdenie a bajtársi egyesületek, főleg az 1919-ben alakult – akkoriban s olykor később is az izraeliták felsőoktatásból történő teljes kizárását, a numerus nullust követelő – Turul és a Hungária szította antiszemita akciókkal is, amelyek többször vezettek a felsőoktatási intézmények ideiglenes bezárásához. A fiatalok tiltakozásának fő oka az volt, hogy az izraelita hallgatók száma még a numerus clausus elfogadása után is meghaladta a népességen belüli 6%-os arányt.²⁵ Amikor például Klebelsberg 1927

²² MNL OL, K 428, Hírkiadás, 1925. december 10. és 12. – Ld. még: Kovács M., 2012. 187–191, illetve e kötetben Joó András dolgozatát.

²³ KLEBELSBERG, 1927. 403. – Ld. még: Uo. 438, 545, illetve Uő.: *Neonacionalizmus*. Budapest, Athenaeum, 1928. 46. (a továbbiakban: KLEBELSBERG, 1928.)

²⁴ Uő.: *Küzdelmek könyve*. Budapest, Athenaeum, 1929. 66. (a továbbiakban: KLEBELSBERG, 1929.)

²⁵ A bajtársi egyesületek történetét az utóbbi esztendőkből a legalaposabban Kerepeszki Róbert és Szécsényi András – elsősorban a Turulról született – tanulmányai és kötetei elemezték. Összefoglaló munkáik: KEREPEZSKI Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*, Máriabesnyő, Attraktor, 2012. – SZÉCSÉNYI András: *A korszellem hálójában. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágya-*

februárjában Szegedre látogatott, és elterjedt az egyébként hamis hír, hogy hamarosan eltörli a numerus clausust, az ottani turulisták egy része az antiszemita Erger-Berger-nótát dalolva tüntetett ellene.²⁶

Az ehhez hasonló jelenségek a numerus clausus törvény módosítását elengedhetetlennek vélő Klebelsbergre is hatással voltak. 1926. november 3-án Bethlennek írt bizalmas levelében kijelentette, hogy nemzetközi nyomásra a numerus clausus törvényt meg kell ugyan változtatni, „[...] de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsük. Erre nézve meg is vannak eszméim (autonóm felvevőbizottság az egyetemen, az értelmi képességek, az egyes tantárgyakban mutatott előmenetel mellett a magaviselet és a testnevelés osztályzatának hangsúlyozása stb.). [...] A zsilip teljes felhúzását katasztrofálisnak tartanám, és így a diszkrét keresztény politikusoknak bevonásával oly szöveg megkonstruálását látom szükségesnek, amely genfi vagy hágai beavatkozáshoz praetextust [űrügyet] nem ad.”²⁷ Klebelsberg mindezt nem antiszemita éllel, sokkal inkább a zsidó-ellenes indulatok újbóli felkorbácsolásának leszerelése érdekében vetette papírra. Tudta, hogy a zárt szám teljes megszüntetése a már amúgy is meglévő értelmiségi munkanélküliség növekedésének veszélyével járhat, azt pedig ő sem akarta, hogy a zsidó hallgatók arányszáma ismét a háború előtti szintre emelkedjen. Részben jogos meggyőződése volt ugyanis, hogy az izraeliták 1910-es évek eleji, rendkívül magas felülreprezentáltsága komoly feszültségeket okozna, nemcsak a felsőoktatásban, de a magypolitikában is.

Mint arra Huszti József már 1942-ben fölhívta a figyelmet, ez ügyben Klebelsbergnek egyetlen olyan megnyilvánulása volt, amely eltért a többitől. Tárcája költségvetésének tárgyalásakor, 1925. november 25-én jelentette ki: mivel „[...] annyiszor történt hivatkozás, hogy a zsidóság gyermekeinek egy része talán jobb tanulmányi előmenetelt mutat fel, mint a keresztény intelligencia gyermekei, kijelentem, hogy ezt ne méltóztassék a tehetség hiányának betudni, [...] hanem méltóztassék arra a számlára írni, hogy ez a magyar intelligencia anyagilag le van romolva és nem

zottsága Magyarországon (1935–1944). Budapest, Gondolat, 2016. – Az Emericánáról: UJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. In: Uő., *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Szerk. CSÁSZTVAY Tünde, Budapest, Ráció. 2010, 413–493. – Összegző jelleggel ld. még: LADÁNYI Andor: Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban. *Educatio*, 1995/2. 265–284.

²⁶ Az ezzel kapcsolatos újságcikkeket idézi: KISS Róbert Károly–VAJDA Tamás: *Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1919 és 1944 között*. Szeged, Universitas, 2012. 221–225. Az Erger-Berger-nóta refrénje: „Erger-Berger, Schossberger / Minden zsidó gazember.”

²⁷ BETHLEN István titkos iratai. Az iratokat s. a. r., bev. és a magyarázatokat írta SZINAI Miklós–SZÜCS László, Budapest, Kossuth, 1972. 256–257.

képes gyermekeinek azt a gondtalanságot biztosítani, [...] amely gondtalanságot, ha nem is csak a vagyonos, de a legtöbb jómódú zsidóember gyermekeinek biztosítani tud.”²⁸ Mindez azonban nem Klebelsberg antiszemitizmusát bizonyította, sokkal inkább szociálpolitikai elképzeléseit, illetve azt a felismerését tükrözte, hogy a sajátos magyar társadalomfejlődés következtében a modernizációban döntő szerepet játszó zsidóság anyagi helyzete – legalábbis az átlagot tekintve – jóval kedvezőbb, mint a keresztényeké.

Részben ebből a megfontolásból született a közszolgálati alkalmazottak középiskolában vagy felsőoktatásban tanuló gyermekeinek ösztöndíjáról szóló 1927. XIV. tc., amely az érintett, szinte kizárólag keresztényekből álló réteget kétségtelenül segítette, ám a leginkább rászoruló paraszt- és munkásfiataloknak semmiféle támogatást sem nyújtott. Klebelsberg ugyanis, bár rengeteget tett az „alsóbb néprétegek” műveltségi szintjének emelése érdekében, mégsem tartotta szükségesnek a szegény sorsú tehetségek felsőoktatási tanulmányainak támogatását, ezáltal a középosztály „vérfrissítését” is akadályozta. Így a legelesettebbeknek – hiába jelentett a keresztényeknek pozitív diszkriminációt a numerus clausus – szinte esélyük sem volt egyetemre vagy főiskolára kerülni; ha úgy tetszik: a törvény leginkább őket sújtotta. E tekintetben csak az 1930-as évek végén történt változás, ám akkor sem elsősorban a gyengébb teljesítményt nyújtó keresztény középosztálybeliek, hanem a felsőoktatásból egyre inkább kiszoruló izraeliták kárára.

A numerus clausus 1928. évi módosítása (1928. XIV. tc.) – a felvételt a „népfaj vagy nemzetiség országos arányszámához” kötő szövegrész törlésével – csak enyhítette, ám alapjaiban nem változtatta meg a korábbi szabályozást. Az így módosított 3. § szerint a felvételi „[...] engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérő megelőző tanulmányi eredményeire, illetve szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy elsősorban a hadiárvak és a harctéri szolgálatot teljesítettek és a közalkalmazottak gyermekei, továbbá a különféle foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban jussanak a főiskolákra és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel.”

A Klebelsberggel többször is egyeztető Bethlen István 1926 novemberében jelentette be nyilvánosan a törvény közelgő felülvizsgálását, majd hosszú egyeztetések után a kormánypárt 1927. október 19-i ülésén szolt erről. Szándékában saját és Klebelsberg antiszemitizmust következetesen elítélő álláspontja mellett az is döntő sze-

²⁸ HUSZTI, 1942. 197–198, az idézet: KLEBELSBERG, 1927. 545.

repet játszott, hogy a Népszövetség állandó nyomást gyakorolt a magyar kormányra ennek érdekében. A kormánypárton belül sokan, a szélsőjobbon szinte egységesen, az egyetemeken pedig a hangadó bajtársi egyesületek is keményen – rendzavarásoktól, tüntetésektől és a már szinte szokásos „zsidóverésektől” sem visszariadva – ellenezték a szabályozás zsidóságra nézve kedvező megváltoztatását. Végül a képviselőházban 1928. február 9–28., a felsőházban március 13–14. között került sor a módosítás tárgyalására. Mivel a törvényjavaslat az 1920-as törvényből kizárólag a nemzetiségi-faji kvóta törlését javasolta, elfogadása után is megmaradt az egyetemeken a zárt szám. Ezt az értelmiségi munkanélküliségtől való félelem mellett az is indokolta, hogy a kormánypártban senki – Bethlen és Klebelsberg – sem kívánta a felsőoktatási intézményekben az izraeliták számának ugrásszerű emelkedését. Arányuk azonban – Klebelsberg szándékainak is megfelelően – ha lassan is, de évenként át nőtt, az 1928/29-es 8,8%-ról az 1932/33-as 12,5%-ig (beleértve ebbe a hittudományi karok és főiskolák hallgatóit is), majd 1933-tól ismét csökkenni kezdett.²⁹

A menekült egyetemek ügye, illetve a numerus clausus tehát mindvégig meghatározta Klebelsberg felsőoktatás-politikáját, amely minisztersége első éveiben kiemelt helyet foglalt el kulturális politikáján belül. Ebben a személyes vonzalmon túl anyagi és taktikai megfontolások is komoly szerepet játszottak. A háború utáni, struktúraváltást igénylő gazdasági helyreállítás idején ugyanis nem igazán kínálkozott lehetőség az államháztartást megterhelő, nagyobb beruházások beindítására – márpedig a közoktatás tervezett újjászervezése ezt igényelte volna. Emiatt került előtérbe a közgyűjtemények – könyvtárak, múzeumok és levéltárak – intézményrendszerének átalakítása, az egyetemek és a Magyar Tudományos Akadémia helyzetének stabilizálása, a külföldi magyar intézetek létrehozása, illetve a történettudomány támogatása. Erre az időszakra esik Klebelsberg tudatos középosztály-politikájának, illetve ehhez kapcsolódóan a kultúrfölény és a neonacionalizmus programjának szellemi megalapozása is.

Klebelsberg állandóan hangsúlyozta, milyen óriási haszonnal jár minden egyes, kulturális beruházásra fordított fillér: „[...] míg a közgazdasági és szociálpolitikában – írta 1926 decemberében – óriási összegeket kell mozgásba hozni, hogy számottevő eredményeket érthessünk el, addig a kultúrpolitikában aránylag kisebb pénzügyi

²⁹ LADÁNYI Andor: A Numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1994/6, 1117–1148. – Drabancz M. Róbert: *Disputák a kulturális igazgatásról. Az 1920-as évek második felének sajtónyilvánosságában*. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen, 2007. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/85756/ertekezes.pdf;jsessionid=BB3090E309DCCD544906783A7F021733?sequence=5> (letöltve: 2014. augusztus 10.) 128–137. – Kovács M., 2012. 189–211. – Érdekes és alapos esettanulmány: KEREPESZKI Róbert: A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk*, 2005/4, 42–75.

erővel is nagy dolgokat lehet művelni. Olyan a kultúrpolitika, mint a nemesített vetőmag: a kalászában rengeteg az új magszem.” A látszólag luxuskiadásnak tűnő befektetések is busásan megtérülnek, hiszen a terület – amelybe a teljes oktatási struktúrán kívül az egyházi ügyek, a sport, a művészetek és a tudomány támogatása is beletartozott – fejlesztéséhez „elenyészően kis összegekre van szükség, melyekkel szemben a legnagyobb lehetőségek, a legnagyobb remények és a legnagyobb megvalósulások fognak állani”.³⁰

Klebensberg – elsősorban a klasszikus német elképzelések nyomán – a tudományos intézmények három típusát különítette el: a Magyar Tudományos Akadémiát, a kutatások elsődleges bázisát jelentő egyetemeket és a közgyűjteményeket. Negyedikként pedig a szorosabban vagy gyengébben ezekhez kapcsolódó, önálló kutatóintézeteket – mint például az általa alapított konstantinápolyit, illetve bécsit vagy a tihanyi biológiaiit – is ide sorolta. (Utóbbiak szerepe azonban a két világháború között – mikor még az MTA nem rendelkezett kutatóintézeti hálózattal – korlátozott maradt.) Közülük a legfontosabbnak a felsőoktatást tekintette. Ezt támasztják alá a statisztikai adatok is, melyek szerint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium teljes büdzsájének 1922/23-ban 25,78%-át (beruházási összegeinek – a menekült egyetemek elhelyezésének költségei miatt – 80,53%-át), 1926/27-ben 17,60%-át (beruházási kereteinek már „csak” 25,93%-át) fordították felsőoktatásra. A tárcához tartozó sok-sok területet figyelembe véve ez rendkívül magas arálynak számított. Annál is inkább, mivel az egyetemi és főiskolai hallgatók összlétszáma – dacára annak, hogy meghaladta az 1918 előtti – napjainkhoz viszonyítva igencsak alacsony volt, és az 1920-as évek közepéig erősen ingadozott. (1919: 18 449; 1920: 10 005; 1921: 14 234; 1922: 17 306; 1923: 18 347; 1924: 15 096; 1925: 13 508 fő; ezután Klebensberg haláláig 15 000 körül állandósult.)³¹

Változatlanul a jog- és államtudományi kar vonzotta a legtöbb hallgatót: a diákok valamivel több mint 30%-át; 1930/31-ben – a további adatok is erre a tanévre vonatkoznak – 5401-et. Klebensberg ezért is próbálta a jogi képzést megreformálni, az abban résztvevők arányát csökkenteni. Őket követték a bölcsészek 2457-en – a szegedi egyetem kivételével a természettudományi szakok ekkor még a bölcsészkarokhoz tartoztak –, az orvosok 2202-en (ehhez hozzáadható a gyógyszerészeti tanfolyamok 235 hallgatója is), majd – szinte azonos arányban – a műegyetemisták 1427-en, a közgazdászok 1397-en és a valamelyik felekezet hittudományi képzésén tanuló 1348 fő. A gazdasági (795), illetve az egyéb főiskolások (791) száma ezekhez képest

³⁰ KLEBELSBERG, 1927. 674–675.

³¹ MAGYARY, 1927. 14, 41.

jelentéktelen volt. A művészeti iskolák (összesen 1491 diák) akkor még csak félig-meddig számítottak felsőfokúnak.³²

Klebensberg éppen ezen arányok miatt szorgalmazta a felsőoktatás szerkezetátalakítását, hiszen már a húszas évek elején felismerte a természet-, részben pedig a műszaki tudományok egyre növekvő jelentőségét, illetve azt, hogy a szolgáltató szektor szerepe is mind fontosabbá válik. Ez irányú törekvéseinek megvalósítására azonban csak minisztersége második szakaszában gondolhatott, mivel fejlesztésük komoly befektetéseket igényelt. Emiatt szervezett 1926-ban több száz meghívottal a Műegyetemen Természet-, Orvos-, Műszaki-, és Mezőgazdaságtudományi Országos Kongresszust, és ezért hozta létre ugyanekkor az Országos Természettudományi Alapot, majd ennek kezelésére az Országos Természettudományi Tanácsot (1930: VI. tc. a természettudományok fejlesztése érdekében teendő intézkedésekről). Klebensberg 1926-os kezdeményezése nyomán 1927-ben alakult és 1929-ben kezdte meg működését a természettudományi – elsősorban a magáncélokot szolgáló ipari, illetve mezőgazdasági – kutatásokat finanszírozó társadalmi egyesület, a Széchenyi Tudományos Társaság is. A két utóbbi szervezet 1944-ig mintegy másfél-másfélmillió, összesen tehát kb. hárommillió pengős támogatással segítette a jelzett tudományterületek kutatásait. Ezek az összegek azonban – a tőkeerős bankok, gyárak és vállalatok adakozókészségének hiányában – csekélynek bizonyultak a jelzett tudományágak gyors felfuttatására.³³

Pénzügyi okok nehezítették azt is – mint 1929-ben Klebensberg hangsúlyozta –, „[...] hogy minden szak mind a négy egyetemünkön egyenletesen legyen kiépítve. Ezért specializálnunk kell, hiszen Poroszországban például a természettudományokban nem Berlin, hanem Göttingen a vezető egyetem. Ugyanígy Szegeden a természettudományokat, a tősgyökeres Debrecenben a hungarológiát, magyar néprajzot, folklórt, antropológiát és az ezzel rokonszakokat kellene behatóan művelni, Pécsnek pedig a modern nyelvek és irodalmak kultusza juthatna. Budapesten máris fejlesztettem a történeti szakot, amely irányban még tovább lehet menni. Ilyen okos munkamegosztás esetén állami többköltségek nélkül is eljuthatunk odáig, hogy minden nagy vidéki városnak meglesz a maga specialitása tudományos téren is.”³⁴

³² *Magyar statisztikai zsebkönyv I. évf.* Szerk. és kiadja a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1933, 126–130.

³³ MÓRA László: Az Országos Természettudományi Tanács és Alap működése (1926–1944). *Technikatörténeti szemle* 17. (1988–89), 177–193. – Uő.: A Széchenyi Tudományos Társaság és a magyar természettudományi és technikai kutatások. *Technikatörténeti szemle* 18. (1990–1991), 63–78. – PALLÓ Gábor: Német tudományos modell Magyarországon: Klebensberg tudományos rendszere. *Magyar Tudomány*, 2002/11. 1462–1473.

³⁴ KLEBELSBERG Kuno: *Jöjjetek harmincas évek!* Budapest, Athenaeum, 1930. 63.

Klebensberg sokszor ismételte, hogy az előbbi súlypontokkal Pécs a magyar Heidelbergnek, Szegedet pedig a magyar Göttingennek szeretné kiépíteni, ám ésszerű – korábbi terveihez képest a lehetőségek és a szükségletek szerint módosult – elképzeléseinek realizálását a helyi érdekeket előnyben részesítő, többnyire már akkor is ciklusokban gondolkodó politikusok megghiúsították.

A jelzett gondok ellenére a közvélemény indokolatlanul magasnak tartotta a felsőoktatás költségvetési támogatását. Emiatt Klebensberg állandó támadásoknak volt kitéve. Gyakran vádolták a sajtóban és a parlamentben luxuskiadásokkal, a – különösen az egyetemi hallgatók körében – népszerű és nagyhatású, vitriolos tollú Szabó Dezső pedig germanizálási szándékokat is tulajdonított neki. „A minisztériumban az irányító helyek nagy részét, az egyetemek katedráit blútfervántok [vérrokonok] töltötték meg. [...] Ráépített Szeged és Pécs nyakára egy-egy súlyos egyetemet azzal a nagyszerű érveléssel, hogy ne szaporítsuk a szellemi proletárságot. Pécs és Szeged város lakosságának és környékük azon néprétegének, mely emberanyagot küld az egyetemekre: túlnyomó része sváb. A numerus clausus ügyes kezelésével s a kitűnő földrajzi helyzettel tehát el lehet érni, hogy az egyetemek a magyar élet minden helyét egyhamar e derék faj kebeléből lássák el. [...] Nem többet jelentett volna-e a magyarságnak, ha azzal a pénzzel, melyet a szegedi és pécsi egyetemekre rápotemkinozott, megmentette volna a székelyudvarhelyi kálvinista gimnáziumot s a magyarság más erdélyi iskoláit?”³⁵

Hasonlóan vélekedett Bajcsy-Zsilinszky Endre is, aki 1931-es, programadó írásában kijelentette: „Az elszakított területek magyar egyetemeinek teljes egészükben való áttelepítése, illetőleg kiépítése nincs arányban a ma szükségleteivel, az ország gazdasági helyzetével és a népnevelés alsó fokozatainak égbekiáltó hiányosságaival. Elegendő lett volna ezeknek az egyetemeknek egyelőre csak szimbolikus átmentése, akként, hogy minden egyetem csonka maradjon és csak egy-egy fakultást foglalt volna magába, de ezt azután annál tökéletesebb szellemi és tárgyi felszereléssel.”³⁶

Szabó Dezső és Bajcsy-Zsilinszky Endre Klebensberggel szembeni kritikáját akkoriban a politikusok és az újságírók többsége is osztotta. Egyáltalán: egész kultúrpolitikáját sokat támadták, s Klebensberg majd csak 1932 őszén bekövetkezett halála után kezdték értékelni. Életében a legtöbben nem ismerték föl egyetempolitikai elképzeléseinek fő szempontját: a vidéki felsőoktatási intézmények – akár Budapest rovására történő – megerősítésének vágyát. Klebensberg Debrecenben, Szegeden és Pécsen új kulturális, tudományos központokat kívánt kialakítani, hogy e városok

³⁵ SZABÓ DEZSŐ: Kultúrfölény és kultúrpolitika. *Szabó Dezső füzetek* 19–20, 1936. július. 46, 51. (Szabó pamfletje már jóval korábban megszületett.)

³⁶ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: *Nemzeti radikalizmus*. Budapest, Stádium, [1931]. 113.

fejlődésének tudatos serkentésével, a decentralizációval enyhítse a főváros vízfejűségét. Bár Klebelsberg a Budapesti – 1921-től Pázmány Péter nevét viselő – Tudományegyetem széles körű önállóságot élvező Közgazdaságtudományi Karán meghívott előadóként oktatott az 1920-as évek legelején (1920/21-ben közjogot és közigazgatási jogot, az 1921/22. tanév első felében pedig közjogot),³⁷ a főváros felsőoktatásban és tudományos életben betöltött (túl)súlyát igyekezett megtörni. Ő mindezt kultúrgeográfának nevezte, és tágabb összefüggésbe helyezte. Azt gondolta, hogy céljai megvalósulása esetén – miként 1927 februárjában írta – a vidék műveltségi szintje fokozatosan közeledhet Budapestéhez. Így „[...] négyfajta, négyfokú közművelődési gócpont alakul Magyarországon: Budapest, az egész országot összefogó központ, az egyetemi városok mint a magas kultúrának az ország területén tervszerűen szétosztott központjai; a törvényhatósági városok és megyei székhelyek mint középiskolai városok, és végül a járási székhelyek, ahol mindenütt polgári iskolák lesznek.”³⁸

Klebelsberg decentralizációs avagy kultúrgeográfiai törekvései annál is inkább megalapozottak voltak, mivel a trianoni békeszerződés következtében Magyarország hat teljes körű regionális központjából ötöt (Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Temesvár), a négy hiányos funkciójából egyet (Nagyvárad) elveszített. Az előbbi kategóriából Debrecen, az utóbbiból pedig Szeged, Pécs és Győr maradt meg – Győr kivételével éppen az egyetemi városok, amelyeket Klebelsberg kultúrtartományi központnak, a magas kultúra terjesztőjének szánt.³⁹ Határozott tervét 1926-ban így összegezte: „A kultúra területén folyó versenyben egy egyetem egy dreadnought-hoz [nagy csatahajóhoz] hasonlatos s nekünk nem lehetett és nem volt szabad ilyen nagy egységeket, tényezőket elveszteni. Elhatározásunkban, hogy mind a három vidéki egyetemet fenntartjuk, a legfőbb rúgók egyike az a szándék volt, hogy végkép felhagyjunk a kulturális központosítás rendszerével, s elszántan és bátran a decentralizáció útján haladjunk. [...] Magas bíróságok és állami hivatalok, középiskolák és kórházak önként átadták épületeiket, vidéki városok nagy anyagi áldozatot hoztak, magánosok nagy adományokkal járultak hozzá, hogy a menekült egyetemek új, habár szerény otthonhoz jussanak.”⁴⁰

Utóbbi megállapítás jelzi, hogy az érintett városok maguk is komoly anyagi áldozatot vállalva – az állami hozzájárulást jelentős mértékben kiegészítő összegekkel –

³⁷ *A budapesti kir. magyar tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar almanachja 1920/21 tanév.* Budapest, 1922, 13. és *1921/22 tanév.* Budapest 1923, 16.

³⁸ KLEBELSBERG, 1928. 16.

³⁹ SZABÓ Attila: Klebelsberg Kuno kultúrgeográfiai stratégiája a területi revízió szolgálatában. *Tér és Társadalom*, 2011/2. 223–236.

⁴⁰ KLEBELSBERG Kuno: Magyar culturlpolitika a háború után. *Budapesti Szemle*, 1926. 201. köt, 581–583. sz. 6.

segítették a fejlesztéseket, amelyek Szeged és Debrecen esetében komoly és látványos sikert hoztak. Ennek megfelelően az 1920-as években e két univerzitás jóval gyorsabban fejlődött, mint a pécsi. Rosszmájú, ám némi alappal bíró megjegyzések szerint ez azért történt így, mivel Bethlen István 1922-től Debrecen, Klebelsberg 1926-tól Szeged képviselője volt. Mindenesre a három vidéki centrum egyetemi központtá válása hosszú távon is meghozta a gyümölcsét, hiszen e városokban a felsőoktatás – és a részben ahhoz kapcsolódó kutatási szféra – napjainkban is húzóágazatnak számít.

A budapesti egyetemmel éppen azért romlott meg Klebelsberg viszonya, mivel a főváros – a kezdeti ígérek ellenére, a vidéki helyszínekkel szemben – semmiféle támogatást sem biztosított nagyvonalú tervének, a budapesti természettudományi központnak a megvalósítására. Klebelsberg 1926–1927-ben a „magyar Dahlemet” – Dahlem Berlin egyik külvárosa, világhírű kutatóintézetek székhelye – kívánta Lágymányos mocsaras részén felépíteni, a budapesti felsőoktatási intézmények természettudományi tanszékeinek, illetve az ilyen profilú kutatóhelyeknek egy helyszínre tömörítésével. Mindez – a párhuzamosságok kiküszöbölése révén – az addiginál sokkal intenzívebb, hatékonyabb és eredményesebb munkát eredményezett volna, ám az egyéni és az intézményi érdekek felülírták Klebelsberg elképzeléseit. Csalódottságában bizalmatlanná vált Budapesttel szemben, s még inkább a vidéki univerzitások bővítését sürgette.⁴¹ Bár a „magyar Dahlem” ötlete megghiúsult, később részben mégis realizálódott, hiszen 2001-ben az általa megálmodott területen adták át az ELTE Természettudományi Karának új kampuszát.

Debrecenben a nagyerdei klinikai telep 1914-ben megkezdett, majd a világháború miatt leállt építése 1922-től folytatódott, s végül 1927-ben ért véget. Ünnepélyes átadására két lépcsőben, 1923-ban, illetve még a tényleges befejezés előtt, 1926. október 17-én került sor, mindkétszer Klebelsberg, illetve az utóbbi esetben – amikor Tisza István szobrát is együtt leplezték le – a kormányzó jelenlétében. 1927. június 3-án ismét mindketten részt vettek a központi épület alapkölvetételén, és az egyetem ugyanezen a napon díszdoktorává avatta Klebelsberget. (Szinte ugyanekkor alapították a maga nemében Magyarországon mindmáig legnépszerűbb Debreceni Nyári Egyetemet is.) Klebelsberg az 1932. május 15-i megnyitó ünnepélyen is díszvendég volt – igaz, immár magánemberként.⁴²

⁴¹ LADÁNYI Andor: A „magyar Dahlem” (Klebelsberg terve természettudományi telep létesítésére). *Történelmi Szemle*, 1995/3. 301–316.

⁴² Az egyetem két világháború közötti fejlődéséről: *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Szerk. OROSZ István–BARTA János. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 57–104, az építkezésekről: 62–65.

Szeged központjában az 1926. október 5-i alapkőletétellel kezdődtek az egyetemi építkezések, amelyekhez nagyszabású városrendezési terv kapcsolódott. Mindez a város komoly – mégis megtérülő – eladósodásához vezetett. Klebelsberg a munka minden fontos fázisánál jelen volt, gyakran maga döntött a jelentős elvi kérdésekben. A Dóm tér kialakításának kezdő és záróaktusánál Horthy Miklós is tiszteletét tette. A szegedi „Ünnepek hetén”, 1930. október 24-én szentelték föl a Fogadalmi templomot – az ünnepi miséhez Dohnányi Ernő komponálta a misét. A következő napon pedig az (egyébként még nem teljesen kész) egyetemi épületegyüttest, a Nemzeti Emlécsarnokot (Pantheont) és a Nemzeti Megújulás Emlékművét avatták föl, illetve Szeged-Rókuson – szintén a kormányzó és Klebelsberg jelenlétében – átadták az 1926-tól létesített 5000. népiskolai objektumot (ami osztálytermet vagy tanítói lakást jelentett). Jó fél év múlva, 1931 májusában már „az egyetemépítő miniszter munkásságának megörökítésére” készített domborművet és a Klebelsberg-család címerét ábrázoló emléktáblát is leleplezték, majd 1931. június 13-án ugyancsak a Dóm téren indult útjára a Szegedi Ünnepi Játékok napjainkig tartó sorozata.⁴³

A felsőoktatás szempontjából fontos esemény volt a Testnevelési Főiskola 1925-ös alapítása, illetve a polgári iskolai tanárképzés addig különálló férfi és női intézményeinek összevonása, és 1928-as Szegedre telepítése, amivel Klebelsberg megint csak választókörfzete erősítését szolgálta. Klebelsberg igyekezett a többnyire alacsony színvonalú felekezeti jogakadémiákat megszüntetni és azokat a négy tudományegyetem valamelyikébe integrálni, e törekvése azonban az egyházak ellenállása miatt megbukott. Azt azonban sikerült elérnie, hogy 1928-tól már csak az egyetemeken tehettek államvizsgát a jogakadémiát végzettek. Ugyancsak kudarcot vallott – legalábbis egyelőre – az a szándéka, hogy a budapesti egyetem Közgazdaságtudományi Kara, az Állatorvosi Főiskola és a soproni Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola a Műegyetembe olvadjon. 1934-ben Hóman Bálint ezt a tervet fölmelegítve hozta létre a József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet (1934: X. tc.).

A klebelsbergi elképzelésekben az egyetempolitika ideológiai szempontból is kiemelt szerepet játszott. A sokat hangoztatott – kétségtelenül szociáldarwinista alapozottságú – kultúrfölény, majd 1928-tól a neonacionalizmus-gondolat kifejtésekor Klebelsberg gyakran hivatkozott felsőoktatási példákra. Szilárd meggyőződése volt, hogy a nemzetközi versenyben egy-egy állam helyét és megítélését mindennek előtt a legtagabb értelemben vett kulturális fejlettség határozza meg. Ezen belül első sorban az, hogy milyen szinten áll a „széles néprétegek” műveltsége – akkoriban ezt

⁴³ VAJDA Tamás: *A szegedi Dóm tér kialakítása és koncepciójának jelentősége* (kézirat – ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta kiváló tanulmányát). – Ld. még Osváth Zsolt e kötetben megjelent dolgozatát.

az analfabetizmus mutatóival vizsgálták –, illetve milyen teljesítményekre képes a szellemi elit, mennyire veszik őket komolyan külföldön, főleg Nyugat-Európában. Az utóbbi tényező pedig elsősorban a hazai egyetemek minőségétől, illetve a részben a magyar intézetekhez kötött külföldi ösztöndíjakció sikerétől függött. Emiatt hangoztatta oly gyakran, hogy kultúrpolitikája két alapmotívumra, a népoktatás és az elitképzés szélesítésére és elmélyítésére épül.⁴⁴

„Romániának négy egyeteme közül kettő már régebben megvolt – írta 1926 augusztusában –; a kolozsvárit tőlünk, a csernovicit pedig az osztrákoktól vette el, és most azon van, hogy 150 millió aranykoronás beruházási hitellel klinikáit, laboratóriumait és könyvtárait nyugat-európai színvonalra emelje”. Miközben „mi évtizedeken át csak terveztük a temesvári műegyetemet, addig a románok ezt Temesvárott fel is állították [1921-ben], mert nagyobb technikai kultúrát igyekeznek a román termelés szolgáltatába állítani”. Klebelsberg 1928 decemberében, a nyolcosztályos népiskoláról szóló javaslatában – amely csak 1940-ben emelkedett törvénnyé, teljes körűen azonban 1945-től érvényesült – szintén ezért dorgálta meg a külpolitikailag meglehetősen tájékozatlan magyar közvéleményt. „[...] nagy adag naivitás kell ahhoz – hangsúlyozta –, hogy elhiggyük, hogy lefegyverzetten és nyílt határainkkal mi azt tehetjük, amit akarunk, és alacsonyabb színvonalon tarthatjuk saját tömegeinket, megmaradhatunk a mostani népiskolai tankötelezettség mellett akkor, amikor Ausztriában, Csehszlovákiában és Romániában kiterjesztették a tankötelezettség időtartamát”.⁴⁵

Klebelsberg az egyetemi képzés kiegészítéseként – magyarországi vagy külföldi stipendiumokkal – posztgraduális képzésben részesített tehetségeket a jövő zálogának tartotta. Úgy vélte, hogy egy Magyarországnyi méretű államnak – melynek lakossága az 1920-as nem egészen 8 millióról 1931-re 8 743 000-re emelkedett – körülbelül 3000 főből álló politikai, gazdasági, kulturális és tudományos elitre van szüksége. (Elképzelésének helyességét az azóta eltelt idő is bizonyította.) Ezen elit fölnevelésében pedig a hazai egyetemeknek is fontos szerepet tulajdonított: felismerte a napjainkban is oly sokat – általában teljesen kiüresedett tartalommal – hangoztatott „tudásalapú társadalom” szükségességét. „Az én tudománypolitikámnak alapja [...] – mondta például 1925-ben, és ismételte el sokszor –, hogy a nemzetek kultúráját, kicsiny és nagy nemzeteknél egyaránt három–négyezer ember képviseli. Hogy ez a három–négyezer ember a tudományosságnak, a művészetnek, az irodalomnak, a kereskedelemnek, a földművelésnek, iparnak, közlekedésnek, milyen fokon áll, attól függ az, hogy az a nemzet milyen helyet foglal el a nagy népek sorozatában. Ha nem jó az az orvostanár az egyetemen és nem jók a klinikák, akkor gyengék

⁴⁴ Bővebb elemzése: UJVÁRY, 2014. 160–171.

⁴⁵ KLEBELSBERG, 1927. 491. és KLEBELSBERG, 1929. 162–163. (1928. december 8.)

az orvosok és nő a halálozási arány. Ha rosszak a technikai tanerők, akkor elhibáztak a műszaki vállalkozások, rosszak a hidak, repedeznek a falak. Nagy annak a kihatása, ha nem jó a jogi oktatás, akkor a perek úgy dőlnek, ahogyan nem lenne szabad, hogy eldőljenek. [...] Véték szembeállítani azt a két szempontot, hogy mit teszünk a tömegek műveléséért és mit teszünk a magas kultúrának a fejlesztéséért, mert hogyha a magas kultúrának laboratóriumaiban Magyarországon megáll a munka, akkor az a magyar néptanító is kint a falun és tanyán csak idegen műveltségnek lehet utazó ügynöke, de semmi esetre sem terjeszti azt a művelődést, amelytől évezredes nemzetünknek egy második évezredét is várjuk.”⁴⁶

Tudományszervezési alapelvei is erre a gondolatsorra épültek. Az összetartozó intézetek szervezeti egyesítésére, a miniszteri befolyás háttérbe szorításával az önkormányzati elv erősítésére törekedett. Egy csúcsszervbe kívánta összefogni a három már megalakult (Gyűjteményegyetem /1922/; Ösztöndíj Tanács /1927/; Természettudományi Tanács /1930/) és a két, még létrehozandó (Szellemtudományi Tanács; Egyetemközi Tanács) testületet. Ezt nevezte volna Überuniversitátnak vagy Supra-universitásnak, amely az „[...] egész nagy szervezetnek záróköve, a magyar tudományosság egy legfőbb areopágja [törvényszéke, politikai fóruma] lenne, [...] s] az imént felsorolt öt tanács képviselőiből alakulna meg. [...] az lenne a hivatása, hogy a közoktatásügyi minisztert a tudománypolitika legfőbb kérdéseiben tanáccsal támogassa, hogy figyelemmel kísérje a tanszakok és tanszékek tervszerű felosztását az ország egyes főiskolái között, hogy a szükségessé váló új tanszékek, intézetek és gyűjtemények létesítését kezdeményezze, továbbá hogy a nemzetközi szellemi együttműködés szervezetében mint nemzeti tanács szerepeljen és egyébként is a nemzetközi szellemi érintkezésben a központ egy neme legyen.” Ezzel persze az egyetemi autonómiát is sértette volna, ami érthető ellenállást váltott ki az univerzitások részéről.

Az öt tanács – legalábbis a tervek szerint – korábban különálló szervezeteket (közgyűjteményeket és egyetemeket) foglalt magasabb egységbe, a tudományos és művészeti utánpótlást, a jövőndő elitet képezte (ösztöndíjak adományozásával), illetve a tudományok két fő csoportjának (szellemi és természettudományok) biztosított szakszerű képviselőket. Végül a még megalakításra váró két tanács nem jött létre, és Klebelsberg utódai alatt sem alakult meg. Így az Überuniversitát terve szintén meghiúsult, ugyanakkor mégis jól körvonalazható az az ésszerűen megálmodott rendszer, amelyet Klebelsberg – jórészt a szervezés fontosságának szinte megszállott hirdetőjével, Magyary Zoltánnal közösen – megalkotott volna.⁴⁷

⁴⁶ KLEBELSBERG, 1927. 496–487.

⁴⁷ KLEBELSBERG Kuno: *Világválságban*, Budapest, Athenaeum, 1931. 100–105. – Ld. még: PALLÓ Gábor: Klebelsberg Kuno: Politikus kultuszminiszter. *Magyar Tudomány*, 2007/12. 1619–1628.

Nem véletlen említettem Magyary nevét, hiszen az 1924 októberében a kultusz-minisztérium egyetemekkel, tudományos intézményekkel és nemzetközi kulturális kapcsolatokkal foglalkozó ügyosztályának élére kinevezett közigazgatási szakember nemcsak Klebelsberg egyik legközelebbi munkatársa lett, hanem döntően befolyásolta a miniszter egyetem- és tudománypolitikáját is. (Hasonlóan a neves kultúr-filozófushoz, Kornis Gyulához, aki a közoktatási kérdésekben volt Klebelsberg fő segítője.) Magyary 1920-as évekbeli külföldi útján (Német-, Francia-, Olasz- és Lengyelország, Svájc, Belgium) behatóan tanulmányozta a meglátogatott államok kulturális igazgatását. Benyomásairól, élményeiről mindig részletesen beszámolt Klebelsbergnek, és hozzá feltűnően hasonlóan fogalmazta meg a magyar kultúrpolitika legfontosabb feladatait. Kettejük erre vonatkozó írásainak ismeretében valószínűsíthető, hogy Magyary minisztériumbéli előterjesztései többször is inspirálhatták Klebelsberget nézetei kifejtésekor, újságcikkei megírásakor. Az is feltételezhető, hogy a Klebelsberg nevéhez köthető szövegek egy részének alapfogalmazványa Magyary tollából származik.

Klebelsberg ugyanis mindig szívesen vette át mások gondolatait, általában utalt is erre. Szinte bizonyos, hogy roppant elfoglalt emberként a leginkább megbízhatónak tartott minisztériumbéli vezetők javaslatait is rendszeresen felhasználta. A politikai megrendelést, az ideológiai alapot és részben a koncepciót minden bizonnyal ő adta, a formába öntés azonban már többnyire mások feladata lehetett. Nem túl finoman erre a gyakorlatra utalt Magyary, amikor – már a kultuszminisztériumból történt távozása után, 1931-ben – a tudománypolitikai írásaiból kiadott kötetébe fölvette az 1927: XIII. törvénycikkhez készített általános indokolást, amelyet Klebelsberg korábban saját kötetében közölt. Egészen bizonyos, hogy 1931-ben Magyary ezt nem te(he)tte volna meg, ha ennek valóban nem ő lett volna szerzője. Szintén Magyary kulcsszerepét bizonyítja, hogy 1927-ben ő tette közzé a magyar tudománypolitika egészét átfogó, vaskos, több mint 600 oldalas, kiváló „alapvetést” is. Magyary végül 1930-ban távozott a minisztériumból. Ezután a kulturális és a tudományos közigazgatással, annak nemzetközi vonatkozásaival már nem vagy alig foglalkozott.⁴⁸

Magyaryhoz hasonlóan számos további olyan társa és tanácsadója volt Klebelsbergnek, akik a két világháború közötti magyar felsőoktatás meghatározó személyiségei voltak. Klebelsberg szerencsés kézzel ajánlotta egyetemi tanárnak az általa kedvelt tudósokat, mint például a kulturális külpolitikai terveinek megvalósításában neki sokat segítő Gerevich Tibort és Szekfű Gyulát, illetve a közgyűjteményi kérdésekben egyik legbizalmasabb tanácsadóját, Hóman Bálintot, akinek 1920-as írása,

⁴⁸ *MAGYARY Zoltán*. Vál., s. a. r., bev. és a jegyzeteket írta SAAD József. Budapest, Új Mandátum, 2000. 7–66. és 287–289. – *ÚJVÁRY*, 2013. 76–81.

A nemzeti tudományosság jövője a tudománypolitikai programját is előlegezte, és akit ő maga is utódjának szánt, s végül 1932 és 1942 között – egy rövid, 1938–1939-es megszakítással – az is lett. Gerevichet 1924-ben, Szekfűt és Hómant pedig 1925-ben nevezték ki a Pázmány Péter Tudományegyetem professzorának. Az már más kérdés, hogy – legalábbis a nem éppen jóindulatáról ismert Gogolák Lajos emlékezései szerint – ezért egyikük sem mutatott hálát, sőt „undorító és szemtelen módon beszéltek” Klebelsbergéről.⁴⁹

Sokkal nehezebben tudta keresztülvinni az akaratát Klebelsberg azoknak a neves, katolizált, ám zsidó származású tudósoknak az esetében, akiknek az egyetemi tanári kinevezését ő szorgalmazta, ám az univerzitás – még inkább az antiszemita akcióikról elhíresült bajtársi egyesületek, közülük elsősorban a Turul – tiltakozott ellene. A neves sebész, Ádám Lajos III. sz. Sebészeti Klinika élére kerülését tüntetésekkel igyekeztek megakadályozni, és 1927 februárjában még a képviselőházban is szóvá tették. Ehhez képest a Klebelsberggel egyidős Frigyesi József szülész-nőgyógyász 1929-es kinevezése az I. sz. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika vezetésére – bár a pályázatát véleményezőök Ádámhoz hasonlóan őt sem ajánlották erre a posztra – már valamivel simábban történt.⁵⁰

A Klebelsberggel szembeni ellenszenv egyik oka az volt, hogy a széles nyilvánosság előtt – a sajtóban és számos közszereplése alkalmával – gyakran hirdetett elképzeléseit részben másoktól vette át. Kétségtelen, hogy Klebelsberg a szó szoros értelmében nem volt eredeti gondolkodó, ám egy államférfinak – már pedig ő azon kevesek közé tartozott a 20. század magyar történelmében, akik megérdemlik ezt a titulust – nem is kell annak lennie. Bőven elegendő, ha a másoktól átvett – az ő esetében főleg német, magyar, de részben olasz, francia és USA-beli forrásokból is táplálkozó – eszméket adaptálja és az adott politikai helyzetben alkalmazza. Már pedig ő erre képesnek bizonyult, hiszen a tárcája érdekeit foggal-körömmel (és eredményesen) védő, vérbeli kulturális és tudományos menedzserként rendszerszintű, előremutató változásokat tudott elfogadtatni és megvalósítani. Politikusoknál is szokatlan hiúsága miatt szintén sokan bírálták. Jórészt okkal, de ennyi esendőség megbocsátható egy olyan személyiségnek, akinek volt mire hiúnak lenni.

Ezért is értek egyet az 1980-as évek elején Klebelsbergre emlékező kiváló irodalomtudóssal, Thienemann Tivadarral, aki szerint a „[...] Horthy-érának az a kora,

⁴⁹ UJVÁRY Gábor: Két dudás egy csárdában. Hóman Bálint és Gerevich Tibor barátságának első éve. In: *Történelmi áttekintés. Hóman Bálint a történész és a politikus*. Szerk. Uő. Budapest, Ráció, 2011. 184–186. és 191–192.

⁵⁰ *Diszkrimináció emancipáció – asszimiláció diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Szerk. Kovács I. Gábor. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 23–24. és 57–58.

mikor Bethlen István volt miniszterelnök, Klebelsberg Kuno kultuszminiszter, Kornis Gyula kultuszállamtitkár, Csonka-Magyarországnak páratlan kulturális aranykora volt. [...] Elfogulatlan gondolkodónak el kell ismernie, hogy Kádár kommunista kormánya rendkívül sokat tett az elmaradt magyar vidék fejlesztéséért, népiskolák, népkönyvtárak, főiskolák, egyetemek, szakiskolák gomba módra szaporodtak és az általában illiterátus [műveletlen] vidéki kultúra szintje emelkedett. Ez így igaz. De azt is el kell ismerni, hogy ennek a nagyszerű fejlődésnek alapjait Klebelsberg rakta le. Nem volt magyar kultúrpolitikus, aki ilyen szenvedélyesen harcolt népiskolákért, vidéki egyetemekért. [...] Klebelsberg utódai a miniszteri pozícióban [...], Hóman kivételével, liliputi törpék Klebelsberg–Kornis óriásokhoz képest.”⁵¹

⁵¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond 152. Thienemann Tivadar: *Az utókor címére. Napló, Bad Hall, Kurhotel, Juli 11, hétfő.* 44–51.